

ԼԵՎՈՆ ԽԱԶԻԿՅԱՆ

ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՇՏՈՑԻ ԾՆՆԴՅԱՆ 1600-ԱՄՅԱԿԸ

Հայ ժողովուրդը, Սովետական Միության եղբայրական մյուս ժողովուրդների հետ միասին, 1962 թվականի մայիս ամսին տոնեց հայ գրի ու դպրության հանճարեղ հիմնադիր՝ Մեսրոպ Մաշտոցի ծննդյան 1600-ամյակը:

Մեր հանրապետության աշխատավորությունը պատշաճ հանդիսավորությամբ նշանավորեց այդ մեծ մարդու հիշատակը, որն իր ժողովրդի պատմության դժնդակ մի շրջանում գտավ անխորտակելի այն զենքը, որով հայ ժողովուրդը դարեր շարունակ դիմադրավելու էր օտար զավթիչներին և ստեղծելու համաշխարհային ճանաչում ունեցող մշակույթ:

Քիչ ժողովուրդներ կան աշխարհում, որոնք հավաստի տվյալներ ունեն իրենց այբուբենի ստեղծման ու գրականության սկզբնավորման հանգամանքների մասին: Բարեբախտաբար Մաշտոցի կյանքի ու գործունեության մասին պահպանվել են արժանահավատ սկզբնաղբյուրներ: Հասել է մեզ նրա ավագագույն աշակերտներից մեկի՝ Կորյունի գրած «Վարքն» իր ուսուցչի մասին. արժեքավոր տվյալներ կան նաև Ղազար Փարպեցու և Մովսես Խորենացու «Պատմություններում»:

Միակողմանի են այդ աղբյուրները. նրանցում հատուկ շեշտ է դրված Մաշտոցի քարոզչական գործունեության վրա և, ընդհակառակը, քիչ բան է ասված հայ գրի ու դպրության սկզբնավորման հետ կապված մի շարք կարեւոր իրադարձությունների ու հարցերի մասին. այնուամենայնիվ նրանք հնարավորություն են ընձեռնում ուրվագծելու Մաշտոցի կյանքի ու գործի ստույգ պատմությունը:

Ըստ այդ աղբյուրների, Մեսրոպ Մաշտոցը ծնվել է պատմական Հայաստանի Տարոնի գավառի Հացեկաց գյուղում, շուրջ 360—362 թվականներին, Վարդան անունով մեկի ընտանիքում: Եղել են փորձեր նրան ազնվական ծագում վերագրելու. հայտնի է, սակայն, որ Մաշտոցի ծննդավայրը «կարճազատների» գյուղ էր, ուստի Մաշտոցը, հավանաբար, ազատ շինականի որդի: Իր ճառերից մեկում նա ունի ուշագրավ այսպիսի տողեր. «Եւ այս հայտնի է, զի ոչ տոհմից փառաւորութիւն փառաւոր առնի առ աստուած, այլ առաքինութեան բարեառճմութիւն»¹: Խիստ ուշագրավ են այս տողերը, շարազրբված անտոհմիկների դիրքերից:

Մաշտոցն իր ծննդավայրում, հավանաբար ներսես Պարթևի բացած հունարեն կամ ասորերեն լեզվով ուսուցվող դպրոցներից մեկում, հմտանում է այդ լեզուների մեջ և Խոսրով Դ-ի թագավորության տարիներին գալիս Վաղարշապատ և մտնում արքունիք՝ ղինվոր-գրագրի ստորին գործակալական պաշտոնով:

1 Յաճախապատում հառք, Վաղարշապատ, 1894—96, էջ 238:

Կորյունը հաղորդում է, որ նա իր այս պաշտոնում տեղյակ ու հմուտ դարձավ աշխարհական կարգերին և իր զինվորական արվեստով սիրելի եղավ իր զորականներին:

Երկար շտեկեց Մաշտոցի ծառայությունը Արշակունյաց արքունիքում: Նա, ապրելով և աշխատելով մայրաքաղաքում, տեսնում էր հայ պետականության թուլացումը, նախարարական զորաբանակների մարտունակության ջլատումը, երևույթներ, որ կապված էին ֆեոդալական հարաբերությունների արմատավորման հետ: Նախարարներից շատերը պատրաստ էին ծառայազրվելու օտար տիրակալներին և դավաճանելու համընդհանուր հայկական շահերին հարևանների հաշվին իրենց սահմաններն ընդարձակելու, կամ այլ առանձնաշնորհումների ակնկալությամբ: Չկար ընդհանուր մի գազափար, համազգային մի դրոշ, որի շուրջը համախմբվեին Հայաստանի կենսունակ ուժերը՝ դիմագրավելու համար մշակութային ինքնության վերացման նենդ ծրագրեր նյութող Արևելյան Հռոմեական կայսրությանն ու Սասանյան Պարսկաստանին:

Հնում՝ ամեն մի ժողովուրդ, մանավանդ եթե նրան պատմականորեն բախտ էր վիճակվել միջազգային ռազմերթերի ու առևտրական ուղիների ճամփաբաժանի վրա ստեղծելու իր հայրենի օջախը, պահպանելու համար իր ինքնությունը և ազատ գոյությունը իրավունքը՝ անհրաժեշտաբար ունենալու էր զինական մեծ զորություն և բարձր մշակույթ:

Հայ ժողովուրդը IV դարի վերջերին շունք ոչ մեկը և ոչ մյուսը:

Գտնվելով շարունակ իրար բախտող Հռոմեական և Պարսկական կայսրություններին սահմանակից, հայերը ստիպված էին կամ դաշնակցել արևելյան հարևանի հետ՝ կրելով արևմտյան հզոր հարևանի հարվածները, կամ ընդհակառակը: Երկու դեպքում էլ Հայաստանի հողը թատերաբեմ էր հանդիսանում թշնամի բանակների բախումների, ժողովուրդը երկուստեք ենթարկվում գերեվարության, ավարառության և անգութ սրածուխյան:

Չորրորդ դարի կեսերից պարսկա-հռոմեական բախումները վերսկսվեցին ավելի մեծ կատաղությամբ: 363 թվականին Հուլիանոս կայսեր Արևելյան արշավանքից հետո Պարսկաստանի և Հռոմեական կայսրության միջև կրնքված դաշնագրով, կայսրությունը պարտավորվում էր շօգնել հայերին, եթե պարսիկները մտնեին Հայաստան:

Մի տարի շանցած Շապուհ Բ-ն արշավեց մենակ մնացած Հայաստանի վրա: Հայ ժողովուրդը 4 տարի շարունակ, շտանալով դրսից որևէ օգնություն, դիմադրեց պարսից գերազանց ուժերին, սակայն պատերազմն ավարտվեց հայերի պարտությամբ²:

Փավստոսի վկայությամբ Շապուհի զորքերը Հայաստանում անգթորեն հրդեհում էին բնակավայրերը, գերեվարում, սպանում ու բռնադատում բնակչությանը, կողոպտում ու թալանում: Հատկապես ծանր հարված կրեցին հայկական քաղաքները, որոնք Արշակունյաց պետության ամուր հենարանն էին հանդիսանում:

387 թվականին Հայաստանը բաժանվեց երկու հզոր մրցակիցների միջև: Հայաստանի հռոմեական կայսրությանը միացված բաժնում Արշակունյաց թագավորությունը վերացվեց մեկ-երկու տարի հետո. պարսկական մասում

2 2. Մ ա ն ա ն դ յ ա ն, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հատոր Բ, մասն Ա, Երևան, 1957, էջ 174 և հետ.:

մինչև 428 թվականը շարունակում էին ընդմիջումներով իշխել հայ թագավորներ, որոնք սակայն պարսից արքաների կամակատարները դարձած՝ զուրկ էին ինքնուրույն քաղաքականություն վարելու հնարավորություններից:

Ղազար Փարպեցին Հազկերտ արքայի Հայաստանի նկատմամբ բռնած դիրքը բնորոշում է, վերագրելով նրան այսպիսի խորհրդածություն. «Արդ՝ ի թագաւորել յազգէս մերմէ ի վերայ աշխարհին Հայոց՝ յամենայն այդպիսի կասկածանաց անհոգացեալ լինի թագաւորութիւնս մեր. և նորա ցանկ երկիւղիւ և դողութեամբ ծառայեն մեզ և օտարոտիս ինչ և վնասակարս ինչ ոչ խորհին: Է զի և սովորութիւն առնուն յանկշիւ յօրէնս մեր, հանապազ խօսիւք ընդ միմեանս և ընդելական բարեկամութեամբ, ի զբօսմունս որսոց և ի խաղս, որ լինին ի միջի նոցա. այլ և ամուսնութեանց տուրևառիւք հաղորդեալք առ միմեանս՝ զատուցեալք այնուհետև որոշին ի սիրոյ նոցա և յօրինացն»³:

Այսպիսով հայ պետականության վերացման և հայերին զրադաշտական կրոն պարտադրելու ծրագիրը Սասանյան Պարսկաստանի՝ Հայաստանի նկատմամբ մշակած քաղաքականության հիմնական բովանդակությունն էր կազմում, մանավանդ, Հայաստանի բաժանումից (387 թ.) հետո:

Դրությունը ծանր էր ու անմխիթարական նաև հայ ազգային մշակույթի և ինքնագիտակցության վիճակի առումով:

Դարավոր իր գոյության ընթացքում հայ ժողովուրդը ստեղծել էր հերոսական իր անցյալի և մաքառումների մասին էպիկական վեպեր ու երգեր, իր աստվածների՝ վիշապաքաղ Վահագնի, նրա տարփածու Աստղիկի, Արա Գեղեցիկի ու Շամիրամի, հսկա Տորք Անդեղի ու այլոց մասին գեղարվեստական բարձր կատարելությամբ մշակված առասպելներ, կրոնական տոների ու աշխարհական հանդեսների, խրախճանքների ու հուղարկավորությունների ժամանակ, ժողովրդական գուսանները կատարում էին հիասքանչ երգեր, որոնք հղկվելով դարերի ընթացքում, սերնդից սերունդ անցնելով՝ անկապտելի մասն էին կազմում ժողովրդի հոգևոր կյանքի:

Հայ ժողովուրդը, սակայն, շուներ իր գիրն ու գրականությունը:

Սելևկյանների ժամանակ Այրարատյան երկրում իշխող նրվանդյանները հունարեն լեզվով էին գրում իրենց արձանագրությունները: Արտաշիսյան հարստության հիմնադիր Արտաշես Ա-ից պահպանվել են արամեական արձանագրություններ: Տիգրան Բ-ի և Արտավազդ Բ-ի արքունիքում իշխում էր հունարեն գիրն ու գրականությունը: Արտավազդն ինքը գրում էր հունարեն ողբերգություններ ու պատմական գրվածքներ:

Արշակունի հայ թագավորները, Մ. Խորենացու վկայությամբ, պետական գրագրություններն ու պաշտոնական փաստաթղթերը շարադրում էին պահլավերեն և հունարեն:

IV դարի սկզբներից Տրդատ Գ թագավորի և Գրիգոր Պարթևի ջանքերով քրիստոնեությունը Հայաստանում հայտարարվեց պետական կրոն: Այդ մեծ ռեֆորմը, առաջին հերթին, քաղաքական նշանակություն ուներ: Նոր կրոնի տարածումով ու եկեղեցու ստեղծումով հայ արշակունիները հույս ունեին, որպես զորավիգ թագավորական իշխանության, ստեղծել մի համապետական ուժեղ հաստատություն, որն ի վիճակի լիներ քրիստոնեության դրոշի ներքո միավորելու հայ նախարարների տնտեսական ու զինական ուժերը՝ օտար

³ Ղ ա զ ա Ր Փ ա Ր պ ե ջ ի, Պատմութիւն Հայոց և Թուղթ առ Վահան Մամիկոնեան, Տիգրիս, 1904, էջ 18—19:

թշնամիների և սոցիալական պայքարի ելած ժողովրդական մասսաների ընդ-վրդումների դեմ:

Ժողովուրդը, սակայն, առերես ընդունեց քրիստոնեություն: Նոր ու վերացական կրոնի էությունն ու բովանդակությունը անձանոթ էր մնում ժողովրդական մասսաներին. ինչպես Փավստոսն է ասում, նրանք, ովքեր «ծանոթ էին հունարեն կամ ասորերեն դրազիտական տարերքին՝ միայն սրանք էին փոքր ի շատե հասկանում այդ կրոնը: Իսկ նախարարների և շինականների մյուս խառնադանշ բազմությունը... ոչ շնչին մի բան և ոչ մի նշույլ իրենց լսածներից չէին կարող հասկանալ և մտքերում պահել» (Փավստոս, 3, ԺԳ):

Քրիստոնեության տարածմանը, անշուշտ, խանգարում էր նաև այն հանգամանքը, որ այդ հասութարքեր գործն իրենց էին վերապահում ասորի և հույն քարոզիչները, որոնք Հայաստան էին գալիս հավատքի տարածման հետ մեկտեղ, նաև հեթանոսական մեհյանների ընդարձակ ու բարեբեր կալվածքները սեփականելու ձգտումներով: Քիչ չէին նաև Փառեն կաթողիկոսի (348—352) որդի Հովհան կախսկոպոսի նման բարձրաստիճան հոգևորականները, որոնք կանգ չէին առնում ասորության ու քսության առաջ՝ թագավորներից նորանոր կալվածքներ շորթելու համար:

Հայաստանի պատմության ողբերգական այսպիսի շրջանումն էր աչք բացել և անցկացրել իր երիտասարդական տարիները Մեսրոպ Մաշտոցը: Եվ ահա, թողնելով գործակալական իր պաշտոնը մայրաքաղաքում, նա մեկնում է Գողթան գավառ, հեթանոսության դեմ պայքարելու և քրիստոնեության հիմունքները արմատավորելու մտադրությամբ:

Քաջատեղյակ հունարենին ու ասորերենին, այդ նոր քարոզչին հաջողվում է մայրենի լեզվով մեկնաբանել քրիստոնեական վարդապետության հիմունքները և Գողթան գավառի տերերի զինական օժանդակությամբ՝ արտաքսել երկրից հեթանոս քրմերին:

Քարոզչական գործունեության այս տարիները վճռական նշանակություն են ունենում Մաշտոցի համար. նրա միտքը լուսավորվում է այն գաղափարով, որ քրիստոնեության տարածման ու արմատավորման և ժողովրդի ինքնուրույն գոյության պահպանման համար անհրաժեշտ է ունենալ հայերեն գիր ու գրականություն:

Վերադառնալով Վաղարշապատ՝ Մաշտոցը իր մտքերին հաղորդակից է դարձնում Սահակ Պարթև կաթողիկոսին և արժանանում հավանության: Հայերեն գիր ու գրականություն ստեղծելու անհրաժեշտությունը գիտակցվում է նաև Վռամշապուհ թագավորի կողմից: Վերջինս հայտնում է, որ ոմն ասորի Գանիել կախսկոպոսի մոտ, ըստ որոշ լուրերի, կան ինչ-որ «հայկական գրեր»:

Մաշտոցի և Սահակի խնդրանքով մարդ է ուղարկվում Գանիել կախսկոպոսի մոտ, և ստացվում են այդ գրերը: Մաշտոցը, հավաքելով մի խումբ մանուկներ, սկսում է սովորեցնել նրանց այդ «հանկարծազուտ» գրերը, բայց շուտով համոզվում է, որ դրանք անկատար են, անբավարար հայոց լեզվի հնչյուններն ու վանկերը լրիվ արտահայտելու համար⁴:

4 Գանիելյան այս գրերի ծագման, քանակի ու սիստեմի մասին, ինչպես միջնադարում, այնպես էլ նորագույն պատմագիտական երկերում, տարբեր և իրարամերձ տեսակետներ են

Օգուտ շատանալով Գանիելյան գրերից Մաշտոցը չի վհատվում, այլ առավել վճռականությամբ լծվում է հայերեն գրերի ստեղծման գործին: Իր հետ վերցնելով մի խումբ պատանիներ՝ թագավորի հրամանով նա մեկնում է Ասորիքի Եղեսիա և Ամիդ քաղաքները, ասորի գիտնականների հետ խորհրդակցելու և իր աշակերտներին ասորական ու հունական կրթություն տալու նպատակով:

Ասորիքի մշակութային կենտրոնները, մանավանդ Եղեսիան, իր նշանավոր դպրոցներով վաղուց ի վեր գրավում էին հայ երիտասարդներին: «Այդ քաղաքում,— ժամանակակից մի վկայությամբ,— աստվածային դրամամբ հիմնարկված էին մերձակա երկրների համար ասորերեն լեզվի դպրոցներ»: Նույն աղբյուրում հիշատակված են ի մասնավորի ասորի, հայ և պարսիկ դպրոցներ՝ իրարից զատ⁵:

Ուշագրավ է նաև Ղ. Փարպեցու մի վկայությունն այն մասին, որ մինչև գրերի գյուտը հայ պատանիները «բազում թոշակօք և հեռազնաց ճանապարհօք և բազմաժամանակեայ դեգերմամբ մաշէին զաւուրս իւրեանց ի դպրոցս ասորի գիտութեան»⁶:

Եղեսիայի Բարելաս (իմա՝ Բաբելոն) և Ամիդի Ակակիոս եպիսկոպոսները Մաշտոցին ընդունում են հաճությամբ և ըստ կարի նպատում իր մեծ նպատակին հասնելու համար:

Մաշտոցը, «բազում աշխատութեանց համբերեալ», այնտեղ ուսումնասիրում է կիրառության մեջ եղող, ինչպես և գործածությունից դուրս եկած բազմաթիվ այբուբեններ, խորամուխ լինում նրանց առավելություններին ու թերություններին, վերլուծում հայերենի հնչյունական համակարգը, պարզում նրա բոլոր առանձնահատկությունները և այլն և այլն:

Գիտական խորաքննին այս հետազոտությունները Մաշտոցին բերում են այն մտքին, որ առկա այբուբեններից և ոչ մեկը չի կարող հիմք հանդիսանալ հայերենի համար. անհրաժեշտ է ստեղծել նոր ու ինքնուրույն այբուբեն:

Իր առաջ դրված գիտական խնդիրը Մաշտոցը լուծում է հանճարեղ խորաթափանցությամբ. «Հայկական Հափուն ծնեալ ծնունդս նորոգ և սքանչելի՝ սուրբ աշովն իւրով, նշանագիրս հայերէն լեզուին: Եւ անդ վաղվաղակի նշանակեալ, անուանեալ և կարգեալ, յօրինէր սիղոբայիւք կապօք»⁷.

արժարժվել: Մենք հակված ենք ընդունելի համարելու մեծանուն հայագետ Հ. Աճառյանի ենթադրությունն այն մասին, որ Գանիելյան այդ գրերը հայկական են համարվել թյուրիմացարար, շփոթելով արամյան կամ արամեական (հայկական) և արամեական հարահնչյուն անվանակոչումները. ուստի և Մաշտոցի արամադրության տակ սկզբից գրվել են ոչ թե իրօք հայերեն լեզվի համար ստեղծված ինչ-որ նշանագրեր, այլ արամեական այբուբենների մի տարատեսակ: Հանրահայտ է, որ արամեական այբուբենները պարունակում էին ընդամենը 22 տառանիշ. բնականաբար, նրանցով անհնար պիտի լիներ հայերեն լեզվով դպրություն զարգացնել: Այս ենթադրության լույսի տակ հասկանալի են դառնում Կորյունի (նույնպես տարբեր մեկնաբանությունների տեղիք տված) խոսքերն այն մասին, որ Գանիելյան նշանագրերը «յաչլոց դպրութեանց թաղեալք (կամ քաղիալք) և յարուցեալք գիպեցան»:

5. Հ. Տ ա շ յ ա ն, Վարդապետությունն առաքելոց անվավերական կանոնաց մատեներ, Վիեննա, 1896, էջ 195—196:

6 Ղ. Փ ա ր պ ե յ ի, էջ 13:

7 Կ ո ր յ ո ւ ն, Վարք Մաշտոցի. ...ի ձեռն Մ. Արեղյանի, Երևան, 1941, էջ 48: Այս հատվածն Արեղյանը թարգմանում է այսպես. «Նա իր սուրբ աշով հայրարար ծնեց նոր և սքանչելի ծնունդներ հայերեն լեզվի նշանագրեր: Եվ այնտեղ շուտով նշանակեց, անվանեց և դասավորեց, հորինեց սիղոբաներով—կապերով» (էջ 49):

Կորյունի այս նախադասությունը Մաշտոցի կատարած գործի էությունը հասկանալու համար վճռական նշանակություն ունի: Այստեղ, հենց սկզբից ասված է, որ ստեղծված նշանագրերը նոր էին, այլ խոսքով՝ չէին փոխառված կամ պատճենահանված գոյություն ունեցող այբուբեններից, ստեղծված էին նոր ի նորո: Շեշտում ենք այս հանգամանքը, որովհետև եղել են ու այժմ էլ կան գիտնականներ, որոնք ճգնել ու ճգնում են աշխարհում գոյություն ունեցած բոլոր այբուբենների տառաձևերի միջից (հաճախ դրանք վերից վար կամ աջից ձախ ու ձախից աջ շրջելով ու դանազան ձևափոխություններ կատարելով) գտնել հայերեն այս կամ այն տառը հիշեցնող մի նշան և, պատահական նմանությունների հիման վրա, որոշել մեր այբուբենի կամ նրա տառերի մի մասի «սկզբնաղբյուրը»: Այդ գիտնականները մոռանում են, որ այբուբենի ստեղծման գործի դժվարությունը տառաձևեր ընտրելու մեջ չէ բնավ, այլ լեզվի հնչյունակարգի ճիշտ որոշման:

Վերը Կորյունից մեջբերված նախադասության մեջ այնուհետև ասված է, որ Մաշտոցը նորաստեղծ այբուբենը՝ «նշանակեց, անվանեց ու դասավորեց, հորինեց սիղոբաներով—կապերով»: Այս կարևոր հատվածը լուսարանված է շատերի կողմից. նախընտրելի ենք համարում Մ. Արեղյանի տված բացատրությունը. ըստ որի «նշանակեց» («նշանակեալ») տերմինի տակ պետք է հասկանալ՝ «հնչյունի նշան ստեղծել», այսինքն՝ տառաձևի արտաքին գծագրությունը հորինել: «Անվանեց» տերմինը, անշուշտ, վերաբերում է տառերի անվանակոչությանը՝ Այբ, բեն, գիմ, դա, եչ... և այլն: «Կարգավորեց» («կարգեալ») տերմինը ևս հասկանալի է և վերաբերում է հայոց այբուբենի տառերի դասավորությանը Այբ-ից մինչև Քէ (գուցև և դրանց թվական արժեքներ տալուն): «Հորինեց սիղոբաներով—կապերով» արտահայտության տակ, դարձյալ ըստ Մ. Արեղյանի, պետք է հասկանալ «գիր կապ» կարգալու եղանակի, այլ խոսքով կարգալ սովորեցնելու սկզբունքների մշակումը:

Կորյունը Մաշտոցի ստեղծած այբուբենը կոչում է սխանչելի: Իր մեծ ուսուցչին ներբողող երախտապարտ աշակերտի կողմից նետված գովասանական մի խոսք չէ այդ: Հայկական այբուբենը իրոք սքանչելի եղավ, այն առավել հարմարն է բոլոր այբուբեններից և, ինչպես իրավացիորեն նշում են մասնագետները, ներկայացնում է գրի զարգացման ամենարարձր աստիճանը.

1. Այն ունի ձախից աջ գրություն, որն աջից ձախ կամ վերից վար գրության նկատմամբ ունի մի շարք առավելություններ:

2. Այն հիմնված է կատարյալ հնչյունական սկզբունքի վրա. հայերենի ամեն մի հնչյուն իր առանձին տառն ունի այբուբենում, և ամեն տառ միայն մեկ հնչյունի արտահայտիչ է:

3. Այն հիմնված է գրության անջատական սկզբունքի վրա, ուստի ամեն մի տառ, գրվելիս լինի նա բառասկզբին, բառամիջում, թե բառավերջին, մեկ և անփոփոխ գրության ձև ունի՝ ի տարբերություն պահլավական ու ասորական, ինչպես և հետագայում ստեղծված արարական այբուբենների:

Իր գործը հաջողությամբ Եդեսիայում ավարտելուց հետո Մաշտոցը մեկնում է Սամոսատ: Այստեղ նա դիմում է Հոսիանոս անունով մի գեղագիր հույն գրչի («գրիչ ոմն հելլենական դպրութեան»)՝ նորաստեղծ տառերը գեղա-

գրչության արվեստին համապատասխան գծագրել տալու և այդ արվեստն իր հետ տարած աշակերտներին սովորեցնելու խնդրով⁸։

Մաշտոցը պատմական իր առաքելութունը կատարել էր գերազանց հաջողությամբ։ «Ճանաչել զիմաստութիւն և զխրատ» ծրագրային բառերը մագաղաթի վրա գրվելով՝ հայ ժողովուրդը ստացավ իր ինքնագոյության հզոր լծակը. բացվեց հայ ժողովրդի դարերով կապկապված լեզուն, և նա, հաղորդակից լինելով աշխարհի առաջավոր ժողովուրդների ստեղծած մշակութային արժեքներին, աննկուն կորուլով լծվեց ստեղծագործական աշխատանքի՝ հարստացնելով համաշխարհային մշակույթը ինքնատիպ ու բարձր արժեքներով։

Ասորիքում Մաշտոցն այլևս գործ չունի։ Հավանաբար 405 թվականին, իր աշակերտների հետ միասին նա վերադառնում է հայրենիք⁹։ Վաղարշա-

⁸ Մաշտոցի և Հռոփանոսի համատեղ աշխատանքի մասին ևս տարբեր ենթադրություններ են արվել։ Ոմանց կարծիքով Հռոփանոսն եղել է քերական, և նրա օգնությամբ Մաշտոցը դասակարգել է իր ստեղծած այբուբենի տառերը հունական քերականական գրատվյան սկզբունքներին համապատասխան, պարզել է, թե ո՞ր ձայնալուծներն են կարճ կամ երկար, ո՞ր բազմայններն են լերկ, միջակ կամ թավ և այլն։ Այլ գիտնականներ կարծել են, թե Հռոփանոսն օգնել է Մաշտոցին հայ գրերի տեսակներ (երկաթագիր, բուրբուր, շղագիր և այլն) ստեղծելու գործում և այլն։ Կորյունի պատմածից, սակայն, այլ բան չի կարելի նշրակացնել, քան այն, որ Հռոփանոսը, որպես ճարտար մի գրիչ, բարետեսիլ և ընդօրինակության համար հարմար գծագրական տեսք է տվել արդեն հորինված հայկական տառերին և գրչության արվեստ սովորեցրել այդ նպատակով Սամոսատ տարված հայ պատանիներին։ Այս եզրակացությունը ամրապնդվում է Կորյունի այն վկայությամբ, որի համաձայն հենց Հռոփանոսն է մագաղաթի վրա անցկացրել Մաշտոցի թարգմանչական գործունեության երախայրիք առգերը՝ հայերեն գրված առաջին նախադասությունը, որն ունեցել է ծրագրային նշանակություն—«Ճանաչել զիմաստութիւն և զխրատ, իմանալ զբանս հանճարոյս»։

⁹ Մաշտոցի Վաղարշապատ վերադառնալը, ուստի և հայ գրերի ու դպրոթյան ստեղծումը, ըստ Կորյունի տեղի է ունեցել Վասմշապուհի թագավորության վեցերորդ տարում։ Իր «Վարքի» վերջում տառերի գյուտի թվականի մասին Կորյունը հաղորդում է նաև ժամանակագրական այլ կոորդինատներ։ Ըստ այդմ գրերի գյուտը տեղի է ունեցել պարսից արքա Հազկերտի գահակալության 8-րդ տարում և Մաշտոցի մահվանից (440 թ. փետրվարի 17) 35 տարի առաջ։

Թվում է թե բազմատեսակ ժամանակագրական այս կովանները քաջարար պետք է լինեն հայ գրերի գյուտի տարեթվի ստույգ որոշման համար։ Սակայն բնավ այդպես չէ. նախ, սկզբնաղբյուրներում վստահելի տվյալներ չկան որոշելու համար, թե Ն՞րբ են գահակալել Վասմշապուհը և Հազկերտը, ուստի և ո՞ր թվականը պետք է լինի մեկի գահակալության 6-րդ, իսկ մյուսի 8-րդ տարին։ Ենդիրը ավելի է բարդացվել որոշ գիտնականների կողմից, որոնք որոնվող տարեթիվը գտնելու համար հիմք են ընդունել Կորյունի այն վկայությունը, որի համաձայն Մաշտոցն իր գյուտը կատարել է այն ժամանակ, երբ Ամիդոս նախկուպոս է եղել Ակակիոսը, իսկ Եղեթայում Բարուլասը (Կորյունի մեզ հասած բնագրում՝ Բարիլաս է գրված, այդ անունը սակայն համարել են Բարուլաս անվան աղավաղում)։ Բարուլասը կախկուպոս է եղել 412 թվականից, ուստի ոմանք (Ք. Տեր-Մկրտչյան) կարծել են, թե տառերի գյուտի հետ կապված աշխատանքները ավարտվել են 412 թվականից հետո։ Սերիշներ (Ն. Ադոնց, Լ. Մանանդյան) զանազան նկատառումներով ենթադրել են, որ Կորյունի նախնական բնագրում Բարուլասի փոխարեն եղած պետք է լինի Թեոդորոս Մոպսուեստացու անունը, ուստի գյուտը կատարվել է IV դարի 90-ական թվականների սկզբներին (392—393)։

Ենդիրն ավելի է խճճվել մանավանդ այն պատճառով, որ որոշ գիտնականներ, շնայած ստույգ տվյալների, չեն կարողացել ճիշտ որոշել Մաշտոցի մահվան տարեթիվը և այլն։

Այսպիսով, հայ գրերի գյուտի տարեթիվը, տարբեր գիտնականներ՝ տարբեր ելակետերով հաշվելով, հետ ու առաջ են տարել բմահաճորեն՝ տարուբերելով 392—412 (նույնիսկ 416) թվականների միջև։

Նորագույն ուսումնասիրությունների լույսի տակ (նկատի ունենք հատկապես Ե. Տեր-Մինասյանի «Թաներիք» այս հատորում հրատարակվող հոդվածը) թվում է, թե կարող ենք անտարակուսելի համարել, որ Մաշտոցի մեծ գյուտը տեղի է ունեցել, իրոք նրա մահվանից 35 տարի առաջ, ուստի կամ 405 թվականի սկզբներին, կամ էլ 404 թվականի աշնան ամիսներին։

պատից ոչ հեռու, Ռահ գետի ափին Վոսմշապուհ թագավորը և Սահակ կաթողիկոսը, նախարարների, զորքի և ժողովրդի հետ միասին ցնծագին դիմավորում են հաղթանակով վերադարձող Մաշտոցին և բարձր ոգևորությամբ, տոնական խրախճանքներով առաջնորդում նրան մայրաքաղաք:

Մաշտոցն այն մարդը չէր, սակայն, որ պետք է հանդիստ նստեր վաստակած դասերի շուրջի տակ: Սկսվում է նրա կյանքի մի նոր, ոչ պակաս արդյունավետ ու օգտաշատ, շրջանը: Անհանգիստ այդ հանճարը, շրջապատված իր մերձավոր աշակերտներով, ծավալում է ծրագրված մի զործունեություն՝ հայերեն գիրը տարածելու, հայրենի երկրի բոլոր ծայրամասերում դպրոցներ հիմնելու, հարևան ու ազգակից ժողովուրդներին իր հանճարից բաժին հանելու, հունարենից ու ասորերենից թարգմանություններ կատարելու և, վերջապես, հայ ինքնուրույն գրականության հիմնաքարերը դնելու ուղղությամբ:

Նա անձամբ լինում է Մարաց կողմերում (Նախճավանի շրջան), իր երբեմնի քարոզչության վայրում՝ Գողթան դավառում, Սյունյաց աշխարհում, բյուզանդական տիրապետության տակ ընկած հայկական շրջաններում, Վրաստանում, Աղվանքում, Գարդմանքում, Տաշիրքում և այլ վայրերում, ամենուրեք ծավալում լուսավորական իր զործունեությունը՝ դպրոցներ հիմնում, ուսուցիչներ կարգում, գրագիտություն տարածում:

Այսպիսով, նա հանդիսանում է նաև հայագիր դպրոցի հիմնադիրն ու մեծ ուսուցիչը:

Մաշտոցի մասին գրվել են մի քանի տասնյակ մեծ ու փոքր ուսումնասիրություններ: Գրերի գյուտի հետ կապված ամեն մի մանրամասնություն, իրավամբ, գրավել է հայագետների ուշադրությունը, սակայն Մաշտոցի զործունեության ոչ պակաս արգասավոր բնագավառը, նրա վաստակը հայ գրականության ստեղծման բնագավառում՝ մնացել է սովերի տակ: Այս ուղղությամբ հետազոտություններ գրեթե չեն կատարվել. առկա ձեռագրական տվյալներն ամբողջությամբ դեռևս երևան չեն հանվել ու արժեքավորվել: Այլ խոսքով՝ հայ բանասիրությունը դեռ մեծ պարտք ունի տալու հայ դպրության հիմնադրին:

Հասկանալի է, որ ներածական այս հոդվածում հնարավորություն չենք ունենալու նույնիսկ հարևանցիորեն շոշափել այդ հարցերը: Սակայն մի քանի խոսք ասել, այնուամենայնիվ, անհրաժեշտ է:

Մաշտոցի գրական գրադմունքների մասին Կորյունը ժլատ տեղեկություններ է հաղորդում: Իր «Վարք»-ի վերջին էջերում, երկու տարբեր առիթներով անդրադառնալով այդ հարցին, նա հայտնում է, որ Մաշտոցը գրել է բազմաթիվ դյուրըմբռնելի, հոգեշահ, բազմաբովանդակ ճառեր քրիստոնեական վարդապետության մասին և խրատական թղթեր է առաքել «ընդ ամենայն գաւառս»¹⁰:

Մի շարք հայագետներ, համոզիչ փաստեր մեջ բերելով, հանգել են այն եզրակացության, որ Կորյունի հիշատակած «յաճախագոյն, դիրապատում» ճառերը, հենց այն (թվով 24) «Յաճախապատում» կոչված ճառերն են, որ հա-

¹⁰ Կ ո Ր Յ Ո Ւ Ն, էջ 78, 90 և 92:

սել են մեզ Գրիգոր Լուսավորչի անունով¹¹։ Գրանք խրատական բովանդակությու՞ն ունեն. ճառախոսը բացատրում է առաքինի կյանքի պայմանները՝ բարքերի մաքրություն, ժուժկալություն, սեր, բնկերասիրություն, հեղություն, գթություն։ Տկարներին ու աղքատներին հորդորում է տակալ կյանքի դժվարությու՞ններին, ենթարկվել ի վերուստ սահմանված կարգերին, բայց միևնույն ժամանակ, զորավորներից ու մեծատուններից պահանջում է արդարադատությամբ ու գթասրտությամբ վարվել իրենցից կախման մեջ գտնվողների նկատմամբ։

Բնական ու հասարակական արհավիրքներով աստված պատժում է իշխանավորներին, երբ նրանք «արհամարհեն զօրէնս և զիրաւունս տնանկաց և զոգորմութիւնս կարօտելոց, և զճշմարտութիւնն անիրաւութեամբ ունին, և անտես անեն զարտասուս նեղելոց, և ձայնի զրկելոց ոչ լսեն»¹²։

Մաշտոցի այս ճանքն ունեն նաև ճանաչողական մեծ արժեք։ Մի առիթով, նա, օրինակ, խոսում է դարբնության, ոսկերչության և այլ արհեստների մասին, որոնք «ի պէտս մարդկան բնաւորեցան»։ արհեստավորները մեծ պատվի են արժանանում և ստանում իրենց հասանելիք վարձը, երբ կարողանում են «գեղեցկաշոյն յօրինել զէնս կամ զարդս, և կամ այլ ինչ գործուածս», և բնդհակառակը, նրանք անարգանք են կրում, տույժի ու տուգանքի տակ բնկնում, երբ «անարգի և անպիտան» արտադրանք են տալիս¹³։

Հայոց կանոնադրքի միջնադարյան խմբագրությունների մեջ մուծվել է «Ծրանելոյն Մեսրոպայ հայոց վարդապետի» խորագրով մի փոքրիկ գրվածք, որն, անտարակույս, հատված է ավելի ընդարձակ մի բնագրից։

Բանասեր Ն. Ակինյանը, հրատարակելով այդ գրվածքը¹⁴, համոզված է եղել, որ այն «առանց տարակուսի հանված է Մաշտոց վարդապետի մեկ ճառեն»։

Գրվածքն ուղղված է հմայությունների դեմ և ազգագրական որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում. հեղինակը թվարկում է իր ժամանակ գոյություն ունեցող հմայության տարբեր ձևերը («երազք և հմայք և յուռութթ և բաջաղանք և դիւթութիւնք և թովչութիւնք և հարցուկք և ձեռնածուք և դեղահատք և խտիրք և որ ինչ նման են սոցին») և հայտնում, որ բոլոր նրանք, ովքեր հավատում կամ իրենք իսկ կատարում են այդպիսի հմայություններ՝ «նզովեալ են ի սուրբ եկեղեցւոյ և արտաքս ընկեցեալ յաստուածային հրամանաց»։

Եթե նկատի առնենք այս բեկորի՝ պարզ շարադրանքը, ուսուցողական բնույթը, ուղղակի կոչումները իր ունկնդիրներին («մի՛ վարել հմայիւք», «մի՛ հրթալ զհետ երազոց», «մի՛ որ զՅովսէփ և զԴանիէլ բիշոյէ ի մէջ» և այլն), կարելի է գալ այն եզրակացության, որ այն քաղվածք է ոչ թե Մաշտոցի մի

¹¹ Այդ մասին տես Մ. Ա. Բ. և Ղ. Յ. արն, Հայոց հին գրականության պատմություն, 1, էջ 119—126։

¹² Ի միջի այլոց «գպրութեան գրի» հորինման մասին ուշադրամ տողեր կան «Յաճախապատումի» «Վասն յօրինումանոց արարածոց» ճառի մեջ. «նա և զբնութիւն արարածոց յօրինեաց արպէս զգիր գպրութեան և եղ անուանս, զի անուանքն զընդրութիւնն տայցեն գրոյն ի միմեանց զորոշումն. և զիրն գրարս կարգասցէ անուանն» (Յաճախապատում, էջ 89)։ Այս տողերը խիստ պատշաճ են Մաշտոցի գրչին։

¹³ Յաճախապատում ճառք, Վաղարշապատ, 1894—96, էջ 75։

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 48։

¹⁵ «Հանդէս ամսօրեայ», 1958, էջ 379—381։

ճառից, այլ նրա «խրատագիր և զգացուցիչ» շրջաբերական թղթերից: Հետագա որոնումներով թերևս երևան գան այդ կարգի նոր հատվածներ, գուցե նաև ամբողջական թղթեր:

Հայերեն ձեռագրերից մի քանիսում պահպանվել է ազգագրական առումով խիստ հետաքրքրական մի գրվածք՝ ուղղված հայ հեթանոսական հավատալիքների դեմ. այն կրում է «Կանոն սրբոյն Գրիգորի Պարթևի, դարձեալ ճարցումն և պատասխանիք նորա» խորագիրը:

Այս գրվածքի մի կարևոր մասը, աննշան փոփոխություններով, մուտք է գործել Եզնիկ Կողբացու «Եղծ աղանդոցի» մեջ:

Կան անժխտելի հիմքեր պնդելու համար, որ հայ մատենագրության հնագույն այդ հուշարձանը շարադրվել է «Եղծ աղանդոցից» առաջ, ուստի Եզնիկն է օգտվել նրանից և ոչ հակառակը: Կան նաև բավարար հիմքեր եզրակացնելու համար, որ այդ հոդվածը Մաշտոցի գրչին է պատկանում և վերագրվել է Գրիգոր Լուսավորչին հետագայում (ինչպես «Յաճախապատում» ճառերը), գրվածքի հեղինակությունը բարձրացնելու միտումով:

Արժեքավոր այդ աշխատության նպատակն է եղել հերքել Հայաստանում դեռևս կենսունակ հեթանոսական հավատալիքներն ու դրույցները, քրիստոնեական վարդապետության տեսանկյունով¹⁵:

Յոթերորդ դարի մատենագիր Եզնիկ քահանայի կազմած հայ կաթողիկոսների և թագավորների ցանկում կա այսպիսի մի ցուցում. «Կարգ գործոցն Գրիգորի նորոգեալ արամբ միով երանելիաւ Տարաւնացոյ, որում անուն Մասրովպ ճանաչէր»: Այս վկայության հիման վրա ահադ. Ն. Մառը ենթադրել է, թե «Հայկական ավանդությամբ Մեսրոպին է վերագրվում հունական բարոզիչ Ս. Գրիգորի մասին եղած առասպելի մշակումը»¹⁶: Ն. Աղոնցը և, Գրիգոր Լուսավորչի մասին վարքաբանական նյութերի հավաքման ու շարադրման հանգամանքներին անդրադառնալով, ենթադրել է, որ այդ գործն առաջին անգամ կատարած պետք է լինի Մաշտոցը¹⁷:

Եթե հետագա պրպտումներով նոր տվյալներ երևան բերվեն այս թեզն ապացուցելու համար, որ անհավանական չէ, ապա կպարզվի, որ Մաշտոցը եղել է նաև հայ առաջին վարքագիր-պատմագիրը:

Ձեռագիր և տպագիր Շարականոցներից շատերի մեջ պահպանված է մի միջնադարյան ցանկ՝ շարականների հեղինակների մասին («Որք զծորանս հոգւոյն արբին, և ընդ ժամանակս ժամանակս երգեցին զեղանակաւոր երգս շարականաց»): Այդ ցանկում ասված է, որ «Սուրբն Մեսրոպ (ասաց)՝ զկարգն ապաշխարութեան»¹⁸:

Մեծավաստակ հայագետ, ահադեմիկոս Մ. Արեղյանը իր «Հայոց հին գրականության պատմություն» դասական աշխատության առաջին հատորում, ինչպես և 1912 թվականին «Արարատ» ամսագրում տպագրած հոդվածաշարի մեջ, հետազոտելով հայ հին հոգևոր երգերը, հանգել է այն եզրակա-

¹⁵ Ուշագրավ այդ աշխատությանն է նվիրված «Բանբերի» այս հատորում տպագրվող մեր «Գրիգոր Պարթևին վերագրված «Ճարցումը», որպես հայ մատենագրության երախայրի» հոդվածը:

¹⁶ Н. Марр, Крещение армян, грузин, абхазов и аланов св. Григорием, арабская версия, СПб, 1905, էջ 174—182:

¹⁷ Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, СПб, 1908, էջ 342:

¹⁸ Տե՛ս, օրինակ, Շարական հոգևոր երգոց... էջ՝ Թաճին, 1861, էջ Ա:

ցության, որ «Ապաշխարության կարգի» երգերը իրոք կարող են գրված լինել Մաշտոցի կողմից¹⁹:

Բանասեր Ա. Մնացականյանը, նոր փաստերով հաստատում է այս ենթադրությունը և ապացուցում, որ Մաշտոցին է պատկանում նաև «Երից մանկանց» շարականների հնագույն մասը²⁰, ուստի մենք այսօր հնարավորություն ունենք մեծարելու մեր դպրության հիմնադրին՝ նկատի ունենալով նաև նրա գեղարվեստական ստեղծագործությունները:

Բացի վերոհիշյալ երգերից Մաշտոցն, անշուշտ, գրել է նաև այլ հոգևոր բանաստեղծություններ: Գրանցից երկուսը հայտնի են մեզ Մատենադարանի № 1720 ձեռագրից (էջ 291ա—291բ, 336ա—339ա). դրանք կրում են «Աղօթք սրբոյն Մեսրոպայ Հայոց թարգմանչի» և «Սրբոյն Մեսրոպայ թարգմանչի ասացեալ աղօթք երրորդ ժամուն» խորագրերը:

Գրանցից մեկում Մաշտոցն ունի կենսագրական ակնարկ պարունակող այսպիսի տողեր.

Աղաչեմ զքեզ հոգիդ սուրբ աստուած,
Ձի եղիցիս ինձ առաջնորդ, և զօրացուցիչ, և օգնական,
Ենորհեա և ինձ լինիլ զարձուցիչ մոլորելոց,
Աղ անհամելոց, լույս խաւարելոց:

Այս տողերը շատ են պատճառ Մաշտոցի լուսավորական գործունեությանը. նա իրոք եղավ իր ժողովրդի համար «զարձուցիչ մոլորելոց, աղ անհամելոց, լույս խավարելոց»:

Այսպիսով, Մաշտոցի հանճարը փայլել է ոչ միայն հայ գրերի ստեղծման՝ իրոք տիտանական ու մեծ դործի մեջ, այլև նա հանդիսացել է հայ մատենագրության հիմնադիր, ճանաչողական ու գեղարվեստական մեծ արժեք ներկայացնող ստեղծագործությունների հեղինակ:

Իր կյանքի վերջին տարիներին, արդեն 80-ին մոտեցած Մաշտոցը՝ «ղցալդ և զցերեկ», առանց դադարի, շրջում էր Հայաստանի հեռավոր անկյունները, տարածում հայ գիրն ու դպրությունը, դպրոցներ բացում, նրանց հարատևման համար միջոցներ որոնում, անդադրում ստեղծագործում և սովորեցնում: Մեծ հայրենասեր գիտնականի կյանքի թելը կտրվեց 440 թվականի փետրվարի 17-ին, շաբաթ օրը (ըստ հայկական հին տոմարի Մեհեկան ամսի 13-ին), Վաղարշաստի քաղաքում:

Հայոց հաղարասպետ Վահան Ամատունին, որ Մաշտոցի երախտավոր աշակերտներից էր, նրա մարմինը մեծ հանդիսավորությամբ ու շուքով ամփոփեց Օշական գյուղում, ուր մինչև օրս մնում է այդ մեծ մարդու գերեզմանը:

Կան գիտնականներ, որոնք կարծում են թե Մաշտոցն իր գործունեության ընթացքում դժվարություններ չի կրել, դիմադրության չի հանդիպել, որ նա իր գենդանության ժամանակ իսկ պաշտելի է եղել մեր նախնիների կողմից և հակառակորդներ չի ունեցել²¹:

Այս տեսակետն, իհարկե, ճիշտ չէ: Ե՛վ Մաշտոցը, և՛ մանավանդ նրա աշակերտները, հայ գրի և դպրության ստեղծման ու զարգացման ուղղու-

¹⁹ Հայոց հին գրականության պատմություն, 1, էջ 491—494:

²⁰ Ա. Մնացականյանի «Մաշտոցը որպես բանաստեղծ» հոդվածը տես «Բանբերի» այս հատորում:

²¹ Տե՛ս, օրինակ, Ստ. Մալխասյան, Մատենագիտական գիտողություններ, Երևան, 1961, էջ 24—26:

Քյամբ ծավալած իրենց առաջադիմական գործունեության ընթացքում, հաղթահարել են մեծ դժվարություններ, կոտրել հայրենադավ ու այլազգի եկեղեցականների դիմադրությունը, իսկ 428 թվականից (Արշակունյաց դինաստիայի բարձումից) հետո՝ բախվել են նաև պարսից պաշտոնեության կողմից հարուցված արգելքներին:

Չպետք է մոռանալ, որ հայ պետականության վերացումից հետո, պարսից արքունիքը աթոռազրկեց Սահակ Պարթևին և նրա փոխարեն հայոց կաթողիկոս կարգեց ասորի հոգևորականների: Որ օտարազգի այդ կաթողիկոսները, հենվելով Հայաստանի մի շարք վանական հաստատություններում և թեմերում եկեղեցական բարձր պաշտոններ գրաված իրենց ազգակից կղերականների վրա, պետք է հնարավոր միջոցներով արգելակեին հայ գրի արմատավորումն ու դպրության զարգացումը՝ այդ բխում է իրերի տրամաբանությունից, սակայն այդ Ճասին կան նաև հավաստի վկայություններ:

Այսպես, օրինակ, Հովհան Մամիկոնյանի «Պատմութիւն Տարօնոյ» աշխատության վերջարանում ասված է, որ Տարոնի ամենախոշոր վանքերից մեկի՝ Գլակա վանքի վանահայրության պաշտոնը՝ մինչև Թողիկ (վանահայր է եղել VI դարի վերջերին) գտնվելիս է եղել ասորիների ձեռքում. «ամենևեան ասորիք էին և տունն այն ասորի գրով և պաշտամամք է վարեալ, մինչև Թողիկ փոխեաց զամենայն կարգս և զասորոց ցեղսն բնաւ հալածական արարի վանացն»²²:

Երկար տասնամյակներ է տևել ասորերենը հայ եկեղեցուց իսպառ վերացնելու և ասորի կղերականության դիմադրությունը կոտրելու համար, ուստի Մաշտոցի ու նրա աշակերտների կյանքի ուղին բնավ վարդերով պատված չի եղել:

Սակայն Մաշտոցի հանճարեղ գյուտով, դարերի ընթացքում կուտակված ու փոթորկող ժողովրդական հանճարը՝ գտավ հայրենի մշակույթը ոռոգելու ուղին, կենսական սնունդ տալով ինքն իրեն ճանաչած, իր անկախության և ինքնության համար և՛ սրով, և՛ գրով մաքառելու անհողզող կամք ունեցող ժողովրդին:

Մաշտոցյան սերունդը մաքառեց այդ երկու ճակատներով:

Գրի աշակերտները՝ Եզնիկ, Կորյուն, Հովհան, Հովսեփ, Ղևոնդ, ապա՝ Եղիշե, Փավստոս, Ղազար Փարպեցի, Մովսես Խորենացի և բազմաթիվ ուրիշներ՝ թարգմանեցին հունարենից և ասորերենից և իրենք ստեղծեցին հին գրականության բոլոր ճյուղերին վերաբերող դասական գործեր՝ պատմագրական, փիլիսոփայական, ճարտասանական և քերականական մեծարժեք երկեր: Նրանք կատարելագործեցին մայրենի գրական լեզուն և բարձրացրին հայ ժողովրդի մշակույթը դարավոր գրականություն ունեցող ժողովուրդների մշակույթի մակարդակին:

Սրի աշակերտները՝ Վարդանանք ու Վահանանք մարտի դաշտերում պաշտպանեցին իրենց ժողովրդի պատիվը, իրենց ազգային ինքնությունը, իրենց նորարողըրդ գիրն ու գրականությունը՝ պարսից փղազեն բանակների դեմ:

Եվ այսպես, հարատևեց հայ ժողովուրդը, հարատևեց մեսրոպատեղծ հայ այբուբենը, հարատևեց հազարամյա հայ մշակույթը՝ կենաց ու մահու անվերջ գոտեմարտերում:

Կար ժամանակ, ոչ հեռու անցյալում, երբ մեր ժողովուրդը իսպառ բնաջնջման եզրին էր կանգնած: Լենինյան լուսավոր գաղափարներով զինված ուսուցիչների օգնությամբ, հայ լենինյանների ղեկավարությամբ՝ հայ ժողովուրդը փրկվեց բնաջնջումից, վերածնվեց նորից ու ստեղծեց իր նոր պետականությունը, որի զինանշանի վրա մեսրոպաստեղծ տառերով գրված է. «Հայկական Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետություն»:

Եվ այսօր ստեղծագործ հայ ժողովուրդը մեսրոպատառ հայոց լեզուն իր շուրթերին՝ պայքարում է խաղաղության համար, մասնակցում կոմունիզմի կառուցման վեհ գործին, շնորհակալով երախտագիտությամբ հիշել և քստարժանվուն գնահատել անցյալի իր մեծավաստակ գործիչներին, շնորհակալով հայ գրի ու գրություն հանճարեղ հիմնադիր Մեսրոպ Մաշտոցին:

Л. С. ХАЧИКЯН

1600-ЛЕТИЕ СО ДНЯ РОЖДЕНИЯ МЕСРОПА МАШТОЦА

(Резюме)

В статье, на фоне истории Армении конца IV и первых десятилетий V века, говорится о жизни и деятельности гениального армянского ученого и писателя, создателя армянского алфавита Месропа Маштоца. Вкратце рассматриваются вопросы, связанные с предысторией создания армянских письмен и литературы и той огромной ролью, которую сыграло в жизни армянского народа великое изобретение Маштоца.

Особое внимание уделено малоисследованной области деятельности Маштоца—раскрытию его роли как основоположника армянской литературы. Автор статьи считает, что перу Маштоца принадлежат следующие произведения: 1. «Речи» («Յաճախիցիտունի ճառք»), 2. «Слово против колдунов», 3. «Вопрошение», приписываемое Григору Партеву (Григорию Просветителю), 4. Ряд духовных песен. Маштоц, вероятно, принимал участие в собирании агиографических материалов о Григории Просветителе.

Изобретение армянского алфавита, по мнению автора статьи, имело место в 405 году (за 35 лет до смерти Маштоца), даниловы письмена не играли какой-либо существенной роли в деле создания армянского алфавита, армянские буквы предначертаны самим Маштоцом, роль Рофаноса (Руфина) как каллиграфа ограничилась лишь приданием уже созданным буквам более красивой графической формы.

Маштоц и его сподвижники в своей просветительской деятельности преодолели большие трудности и препятствия, их жизненный путь не был гладким, как считают некоторые авторы.

Армянский алфавит и национальная литература на протяжении веков были оружием армянского народа в борьбе за независимость, за сохранение национальной самобытности, оружием, о которое разбивались ассимиляторские планы захватчиков и иноземных поработителей.

L. S. KHATCHIKIAN

LE 1600e ANNIVERSAIRE DE LA NAISSANCE
DE MESROB MACHTOTZ

L'article traite sur le fond historique de l'Arménie de la fin du IVe et des premières décennies du Ve siècle de la vie et de l'oeuvre du grand savant et écrivain arménien, inventeur de l'alphabet arménien, Mesrob Machtotz. Y sont examinées brièvement les questions relatives aux prémisses de la création des lettres et de la littérature arméniennes en même temps que celles de la signification de cette grande découverte pour le peuple arménien.

L'article accorde une attention particulière à un côté des moins approfondis de l'oeuvre de Machtotz: son rôle de fondateur de la littérature arménienne. Selon l'auteur de l'article, appartiennent à Machtotz les ouvrages suivants: 1) les „Discours“ (*«Յաճարագրական ճառք»*); 2) les „Discours contre les magiciens“; 3) le „Questionnaire“, attribué à Grégoire le Parthe (Grégoire l'Illuminateur); 4) plusieurs chants liturgiques. Machtotz contribua vraisemblablement à rassembler les matériaux hagiographiques relatifs à Grégoire l'Illuminateur.

L'auteur indique que l'invention des caractères arméniens remonte à 405, c'est-à-dire qu'elle précède de 35 ans la mort de Machtotz; que les lettres de Daniel n'y jouèrent aucun rôle important et que ces caractères furent esquissés par Machtotz même, Rophanos (Rufin), le calligraphe, ne s'étant borné qu'à donner à ces lettres déjà créées une forme agréable.

Machtotz et ses disciples eurent à surmonter d'énormes difficultés et des obstacles de toutes sortes et leur vie ne fut point celle que certains auteurs se plaisent à imaginer.

L'alphabet arménien et la littérature nationale furent au cours des siècles les armes du peuple arménien dans la lutte pour l'indépendance et la sauvegarde de l'existence nationale, les armes auxquelles se heurtaient les plans d'assimilation perpétrés par les envahisseurs et les tyrans étrangers.